

I. Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700* (Dissertatie Utrecht 2002; Nijmegen: Vantilt, 2002, 411 blz., € 25,-, ISBN 90 75697 80 5).

Het onderwerp van dit boek is ongewoon en er bestaat weinig literatuur over. D. Haks en W. W. Mijnhardt hebben ruim tien jaar geleden in artikelen een indruk trachten te geven van Nederlandse porno uit de zeventiende en achttiende eeuw. Inger Leemans is daardoor geïnspireerd. De 'tegendraadse auteurs met radicale opvattingen, die zij op een constructieve, humoristische, niet al te agressieve manier aan de lezer proberen over te dragen via smakelijke verhalen, alles onder het genot van een goed glas wijn' hebben haar gecharmeerd. 'Mannen naar mijn hart. De lezer zij gewaarschuwd'(5). Voor haar onderzoek moest zij eerst pornografische romans zien te vinden. Het bleken, afgezien van vertalingen, slechts een tiental te zijn, die tussen 1679 en 1697 verschenen, terwijl dit soort boeken in de achttiende eeuw over de hele eeuw verspreid uitkwamen. Voordien ging het alleen om poëzie in de stijl van Aretino. De auteurs waren libertijnen, vrijdenkers en vrijbuiters, die tegen taboes optraden. De teksten werden anoniem en zonder plaatsnaam gepubliceerd. Zij beschreven natuurlijk gedetailleerd vooral seksuele handelingen. Maar zij bevatten ook verdergaande kritiek op de bestaande maatschappij en een levensvisie. Leemans gaat pas na ruim 200 bladzijden in op dit laatste niet onbelangrijke aspect: haar boek krijgt dan een meer 'ideologisch' karakter. Hier wordt de inhoud van deze pornoromans verbonden met de radicale Verlichting, zoals die door Margaret Jacob (1981) en Jonathan Israel (2001) is geproclameerd. In de laat zeventiende-eeuwse Republiek zou het begin van de meer gematigde achttiende-eeuwse Verlichting te situeren zijn. Het werk van Spinoza en vele anderen om hem heen zou een compromisloos optreden tegen geopenbaarde religie prediken. Een aanloop vond plaats in het, overigens zeker niet antireligieuze, cartesianisme en de mechanisering van het wereldbeeld. Volgens Leemans werden deze ideeën in de Nederlandse pornoromans 'verstopt', die daarom internationaal uniek zijn. Haar boek bestaat dus eigenlijk uit twee delen. Het eerste behandelt de romans in literairhistorisch opzicht, het tweede richt zich op een bepaald facet van de inhoud.

In tegenstelling tot de situatie in Frankrijk, waar per jaar soms meer dan tien romans verschenen, was de productie in Nederland in de tijd zeer geconcentreerd en vooral het werk van een Amsterdamse uitgever Timotheus ten Hoorn. In deze werken was het 'gewone' taalgebruik opvallend. Men zette zich sterk af tegen opgeklopte formuleringen. Bovendien werd het waarheidsgehalte van het verhaalde, dat vaak over gewone mensen ging, sterk aangezet. Volgens Leemans moet dit verzet tegen een fictionele romanopvatting in het kader van het opkomend rationalisme gezien worden. Men ging op zoek naar wetmatigheden van het menselijk handelen en daarom verdiende een realistische weergave van de 'nieuwe' Nederlandse maatschappelijke werkelijkheid in de Hollandse steden de voorkeur. Dit is ook in de pornografische romans waar te nemen. Daarbij valt ook een totaal ontbreken van de ethische dimensie op. Het was recht toe recht aan. Terwijl Franse en Italiaanse romans een didactische kant hadden en genot, geluk en liefde hoog op de ranglijst stonden, was dat in Nederland niet het geval. Hier werden ook geen activiteiten in betere kringen weergegeven. Het betrof mensen in steden, die zelf in hun eigen onderhoud voorzagen en op zichzelf gericht waren. En er werd geen bevestiging van burgerlijke waarden als doel gesteld. In deze pornoromans kwam de authenticiteitsfictie van het verhaalde overal tot uitdrukking en de auteurs presenteerden hun aanvallen op de moralistisch-didactische literatuur als een vorm van emancipatie. Met deze houding zouden zij ongeveer zestig jaar op de Engelse en Franse pornografen vooruit lopen. Leemans probeert verder na te gaan hoe deze romans tot stand kwamen, wie ze schreef en wie ze las. Dat is geen

gemakkelijke opgave. Ten Hoorn verborg ze in zijn reclame vaak achter en tussen medische titels en gaf los en vast uit. Het kwam erop neer dat de markt regeerde. Sommige auteurs konden door haar aangewezen worden, onder andere de productieve Rotterdamse bakker Gerrit van Spaan. Zij maakt ook aannemelijk dat Pieter Elzevier naast vele andere werken *De doorluchtige daden van Jan Stront* (uit 1684), de meest pornografische Nederlandse roman, geschreven heeft. Onder het zich vooral in Holland en Utrecht bevindende redelijk geletterde lezerspubliek waren naar getuigenissen aangeven ook vrouwen. De romans verschenen soms in hoge oplagen en werden vaak herdrukt (zie bijlage C).

Het laatste gedeelte van Leemans' boek bespreekt de aanwezigheid van radicale verlichtings-ideeën in de pornoromans. Terwijl de receptie van spinozistische opvattingen zich in Frankrijk via het rationalisme afspeelde, was dat hier het geval door bijbelkritiek en het bespreken van de verhouding tussen filosofie en theologie. En dat vooral in een praktische benadering. Het gebeurde behalve in reisverhalen, woordenboeken, filosofische romans ook in porno. Dat zijn echter geen 'livres philosophiques' moet de auteur erkennen. Ook treffen we geen mechanistisch materialisme aan. Wel aanvallen op religie en theologie, een bepaling van de plaats van de vrouw, geloof in de kracht van natuurlijke elementen en discussies over de waarde van deugd en moraal. Een hedonist als Hadrianus Beveland heeft aanduidingen in die richting. Maar komt zijn erotisch pantheïsme nu echt uit Spinoza, zoals de schrijfster wil? Er is toch al een veel oudere traditie van pantheïsme. In *'t Amsterdamsch hoerdom* spreekt een juffer in 'boekhoudachtige termen' over haar escapades. Dat ontlokt Leemans de opmerking dat hier de ethiek afhankelijk is van de praktijk, waarin zelfzuchtig genotsbejag het menselijk handelen bepaalt en dit 'vertoont duidelijke overeenkomsten met enkele radicaal-filosofische standpunten uit die tijd' (265). Een tiental pagina's verderop, na een bespreking van Mandeville's boeken, is de conclusie, dat hier 'raakvlakken' bestaan met 'enkele radicale filosofieën' uit dezelfde tijd (273). Het is voorzichtig geformuleerd. Zou het niet in algemenere zin een samenkomen kunnen zijn van anticlericale gevoelens, een vrijere opvatting van wat regeren betekent en porno zonder daar spinozistische ideeën bij te halen?

Met het beschrijven van de 'infrastructuur van een tegendraadse wereld', waarin de boekhandel een belangrijke sociale verzamelplaats blijkt te zijn, eindigt dit boek. Het ontdekt een wereld waarover weinig bekend was en is als zodanig het resultaat van goed onderzoek. Jammer genoeg kan de presentatie van al deze vaak amusante leesstof soms alleen maar schools genoemd worden (bijvoorbeeld met zinnen als: nu ga ik dit doen en dan dat). Maar wie geduld heeft, kan veel sappigs lezen met een interessante duiding, die zeker aanleiding geeft tot discussie.

E. O. G. Haitzma Mulier

M. Carasso-Kok, C. van Lakerveld, ed., *Een curieus werk. Oorlog en vrede verbeeld in een zeventiende-eeuwse maquette* (Hilversum: Verloren, 2003, 131 blz., €21,-, ISBN 90 6550 748 5).

In 1987 hoorde de aan het Amsterdams Historisch Museum verbonden kunsthistoricus Dedalo Carasso (1940-1995), dat zich in Weimar op de zolder van het Wittumspaleis een maquette bevond van een gebouw dat zeer op het Amsterdamse stadhuis leek. Het jaar daarop kon hij die zelf bekijken en moest constateren dat de gelijkenis groot was maar met aanzienlijke verschillen. Zijn krantenartikel erover riep reacties op en een daarvan hield in dat er in 1696 een pamflet was verschenen met een beschrijving van het fenomeen. Contacten met Weimar bleven bestaan,